

HENRYK GRAJEWSKI (Łódź)

Problemy historii państwa i prawa Bułgarii

Kilka uwag na marginesie pracy Michaiła Andrejewa, Dimităra Angełowa, *Istorijska na bŭlgarskata dŭrŭawa i prawo*, wyd. II, Dŭrŭawno Izdatelstwo „Nauka i Izkustwo”, Sofia 1959, ss. VIII+416.

Zainteresowania dziejami Bułgarii datują się od połowy XVIII stulecia. Pierwszym przedstawicielem historiografii bułgarskiej jest mnich monasteru chilandarskiego na górze Athos, ojciec Paisyj, który w 1762 r. napisał w języku cerkiewnosłowiańskim dzieło pt. *Istorijska slawianobŭlgarskaja*, rozpowszechnione w licznych odpisach, a wydrukowane dopiero w 1844 r. w Budapeszcie. Szereg prac poświęconych historii Bułgarii wyszło spod pióra, piszącego po rosyjsku, ukraińskiego filologa i historyka-slawisty, J. U. Wienielina (1802—1839), który pod wpływem romantyzmu idealizował przeszłość narodu bułgarskiego. Zamieszkały w Odessie Bułgar, Spiridon Pałauzow (1818—1872), wydał w 1852 r. w Moskwie dzieło pt. *Wiek bułgarskiego cara Simeona*.

Systematyczne badania nad przeszłością państwa i prawa Bułgarii zaczęły się właściwie dopiero po odzyskaniu niepodległości, a więc w ostatniej ćwierci ubiegłego stulecia. Nauka rozwijała się w niezwykle trudnych warunkach. W nowo powstałym państwie przystępowano dopiero do organizowania szkolnictwa, nie było początkowo bibliotek naukowych ani uniwersytetu. Znaleźli się jednak ludzie, o rozmaitym zresztą przygotowaniu i horyzontach, którzy nie bacząc na trudności zainicjowali badania naukowe. Historia prawa szybko wyrastała i coraz wyraźniej wyodrębniała się jako gałąź specjalna od ogólnej historii Bułgarii.

Właściwy początek naukowych studiów nad dziejami Bułgarii wiązać można z twórczością filologa i historyka, absolwenta uniwersytetu moskiewskiego, a następnie profesora historii Słowian w Charkowie, Marina Drinowa (1838—1906). Zapoczątkował on krytyczno-naukowy kierunek historiografii bułgarskiej. Prace tego uczonego, poświęcone przeważnie dziejom pierwszego państwa bułgarskiego, są już dziś w znacz-

nym stopniu przestarzałe, zawierają jednak cenne materiały odnoszące się do genezy i ustroju tego państwa, a także do historii kościoła bułgarskiego. Warto zaznaczyć, że dzięki staraniom Drinowa utworzono w 1879 r. Bibliotekę Narodową w Sofii, co nie pozostało bez ożywczego wpływu na dalszy rozwój nauki bułgarskiej.

Zapoczątkowany przez Drinowa kierunek badań kontynuował wybitny uczony czeski Konstantin Jireček (1854—1918). Zaproszony w 1879 r. do wyzwolonej Bułgarii realizował na stanowisku ministra oświaty (1881—1882) postępowe idee partii liberalnej. Następnie wrócił do pracy dydaktycznej i naukowej i został profesorem w Pradze (od 1884 r.), a później we Wiedniu (od 1893 r.). Jireček jest m. in. autorem *Historii Bułgarii* (1876). Prace jego, choć dziś już przestarzałe i niekompletne, zawierają bogaty materiał faktograficzny.

Badania Drinowa i Jirečka torowały drogę późniejszym uczonym. Znalazły one takich kontynuatorów, jak autor historii państwa bułgarskiego w średniowieczu (3 tomy, 1918—1940) i licznych prac o pierwszym państwie bułgarskim, Wasil Złatarski (1866—1935), który kształcił się w Petersburgu i w Berlinie, a następnie wykładał w Sofii dzieje Bułgarii i historię narodów bałkańskich, oraz Petăr Nikow (1884—1938), który po odbyciu studiów w Monachium i w Wiedniu, gdzie był uczniem K. Jirečka, został profesorem uniwersytetu sofijskiego. Poświęcił się on badaniom nad drugim państwem bułgarskim oraz nad czasami panowania tureckiego. Wymienić tu można również Petära Mutańczijewa (1883—1942), który jednak (podobnie jak i inny historyk, Iwan Ormandżijew) jako rzecznik faszystowskiej idei Wielkiej Bułgarii niejednokrotnie dawał w swoich dziełach wyraz poglądom szowinistycznym, a nawet rasistowskim.

Do wyodrębnienia się historii państwa i prawa bułgarskiego w osobną dyscyplinę naukową przyczynili się głównie Petăr Odżakow, Iwan Geszew, Dimităr Marinow i Stefan Sawwow Bobczew. Rozwinęli oni żywą działalność badawczą. Jest rzeczą charakterystyczną, że w początkach swych nauka prawnohistoryczna zwraca się przede wszystkim ku problematyce bułgarskiego prawa zwyczajowego w okresie niewoli tureckiej. Wymienić tu można studium Odżakowa o zwyczajowym prawie spadkowym, rozprawę Geszewa o zadrudze w zachodniej Bułgarii (1883), publikacje zasłużonego etnografa Dimităra Marinowa pt. *Žiwa starina, etnografsko (folkloro) spisanije* (1892—1894), zawierające bogate materiały źródłowe o zwyczajach prawnych, a zwłaszcza oparte na bezmiarze danych źródłowych dzieło Bobczewa pt. *Zbiór bułgarskich zwyczajów prawnych* (3 tomy, 1897—1915).

Zainteresowanie przeszłością prawa bułgarskiego wzmożło się jeszcze bardziej, gdy historia tego prawa stała się przedmiotem wykładów

uniwersyteckich. W 1888 r. powstały w Sofii Wyższe Kursy Pedagogiczne, przekształcone w następnym roku w Szkołę Wyższą, obejmującą początkowo jedynie wydział historyczno-filologiczny. W latach 1892—1893 utworzono wydział prawa. W 1904 r. Szkołę Wyższą przekształcono w Uniwersytet. W 1911 utworzono Bułgarską Akademię Nauk. W ten sposób stworzono poważne placówki badań naukowych.

Pierwszym wykładowcą historii prawa bułgarskiego, a właściwie „historii prawa zwyczajowego” był dr Wasil Bałdżijew. Wykłady te przerwano jednak już w 1894 r. Dopiero w 1902 r. Stefan Bobczew, wychowanek uniwersytetu moskiewskiego, rozpoczął wykład „historii bułgarskiego i słowiańskiego prawa”, który prowadził do 1916 r.¹ Po nim wykład ten przejął i prowadził do 1934 r. Nikoła P. Błagojew. Drugim wykładowcą tego przedmiotu był od 1928 r. dr Władysław Aleksijew, który w latach 1944—1950 r. był kierownikiem katedry. Ci trzej historycy prawa rozwinęli nie tylko dydaktyczną, ale i naukowo-badawczą działalność. Są oni autorami rozlicznych monografii, rozpraw i artykułów.

Na pierwszy plan wybija się Stefan Bobczew, działacz stronnictwa tzw. „zjednoczenców”, który po przerwanych z powodu aresztowania studiach medycznych w Konstantynopolu przeniósł się do Moskwy, gdzie kształcił się przez dwa lata na wydziale prawa, a następnie po powrocie do Bułgarii przez przeszło 20 lat (do 1902 r. kiedy powołany został na sofijski wydział prawa) pracował na różnych stanowiskach w aparacie wymiaru sprawiedliwości, prowadził praktykę adwokacką i działalność publicystyczną². Przez cały ten czas oddawał się z zapałem badaniom naukowym. Cechował go niezwykle szeroki zakres zainteresowań. Rezultatem jego z górą pół wieku trwającej bogatej działalności jest szereg dzieł o rozmaitej zresztą wartości naukowej. Jak wiemy już, niektóre z nich poświęcił zagadnieniom prawa zwyczajowego. Jeszcze przed opracowaniem zbiorów prawa zwyczajowego — o których była wyżej mowa — Bobczew ogłosił kilka prac poświęconych metodzie zbierania i badania zwyczajów prawnych³. Jest on autorem interesującej rozprawy o bułgarskiej zadrudze⁴. Pracami swymi obejmował także dzieje prawa w średniowiecznym państwie bułgar-

¹ Od 1909 r. do 1934 r. Bobczew wykładał historię prawa kanonicznego (cerkiewnego).

² T. S. Grabowski, S. S. Bobczew, *historyk, publicysta i słowianofil bułgarski, Szkic historyczno-literacki*, Kraków 1910.

³ Np. S. S. Bobczew, *Nekołko dumi za bŭlgarskoto obiczajno prawo*, Płowdiw 1893.

⁴ S. S. Bobczew, *Bŭlgarskata czeladna zadruga. Istoriko-prawna studija*, Sbornik za narodni umotworenija, nauka i kniŭznina, z. XXII, Sofija 1907.

skim, zwrócił również żywą uwagę na problematykę państwa tureckiego w średniowieczu i w czasach najnowszych. Bobczew podjął pierwszą próbę syntetycznego ujęcia dziejów prawa bułgarskiego od powstania państwa bułgarskiego do utraty niepodległości w 1396 r. Jest nią cenny podręcznik pt. *Istorija na starobułgarskoto prawo* (1910).

Dzieła Bobczewa wykazują poważne braki. Razi czasem niedostateczność metody badawczej, niekiedy nie dość krytyczne korzystanie ze źródeł, statyczność opisu i dogmatyczna analiza instytucji prawnych bez wskazania ich dynamiki rozwojowej w procesie dziejowym. Uchybienia te nie mogą jednak przekreślić poważnej wartości naukowej i dydaktycznej dorobku Bobczewa. Nie wolno też zapominać, że pół wieku dzielące nas od ukazania się plonu jego wieloletnich badań, podręcznika historii prawa starobułgarskiego, odebrało też aktualność wielu ujęciom tej pracy i dlatego wymaga ona — podobnie jak i inne dzieła tego uczonego — pod wielu względami skorygowania i uzupełnienia. Niektóre wyniki badawcze trzeba już nawet odrzucić. Pomimo to — choćby z uwagi na bogactwo zawartego w tych pracach materiału źródłowego — stanowią one poważny, niezaprzeczalny wkład do nauki i dziś jeszcze służą za konieczną podstawę wszelkich badań nad przeszłością prawa Bułgarii.

Znacznie mniejsze znaczenie mają prace Błagojewa. Jako autor kilku rozpraw z dziedziny historii średniowiecznego państwa bułgarskiego oraz dwóch podręczników uniwersyteckich: *Lekcii po istorija na bułgarskoto prawo* (1926—1930), *Kurs na bułgarskoto dărżawa i prawo* (1934), przecenia on wpływ zapożyczeń zewnętrznych na prawo bułgarskie, stosuje mechaniczną periodyzację, często korzysta z danych źródłowych w sposób bezkrytyczny.

Aleksijew uważa, że rozwój średniowiecznych dziejów bułgarskiego państwa, prawa, gospodarki i kultury jest zależny od gry dwóch czynników działających przez całe średniowiecze równocześnie i niezależnie od siebie: Protobułgarów z ich zdrową organizacją państwa, dyscypliną wojskową i silną administracją oraz Słowian z ich zamyśleniem do społecznego wspólnego życia⁵. Metoda korzystania ze źródeł przez Aleksijewa musi wzbudzić poważne zastrzeżenia, gdyż często ignoruje wyraźne twierdzenia przekazów źródłowych albo też nie stara się w ogóle wskazać, skąd czerpie konkretne wiadomości i na czym opiera swe ustalenia. Toteż z prac Aleksijewa, a zwłaszcza z dwóch jego pod-

⁵ Podobnie Złatarski wywodził, że dwa elementy etniczne: słowiański i bułgarski służyły za podstawę powstania słowiańsko-bułgarskiego państwa, przy czym pierwszy dał kontyngent i siłę, a drugi organizację i nazwę państwa i narodowości. W. Złatarski, *Istorija na bułgarskata dărżawa prez srednite vekove*, t. I, część 1, Sofija 1918, s. 2.

ręczników: *Osnowi na istorija na slawjanskoto pravo* (wyd. 2, 1946) i *Osnowi na istorija na bălgarskoto pravo* (wyd. 3, 1947) można korzystać tylko z wielką ostrożnością.

Nauka historycznoprawna nabrała nowego blasku w socjalistycznej Bułgarii. W roku akad. 1950/51 zamiast dawniej wykładanego przedmiotu „Historia bułgarskiego i słowiańskiego prawa” wprowadzony został wykład „Historia bułgarskiego państwa i prawa”, który objął tymczasowo znakomity historyk (bizantolog), prof. Dimităr Angelow, a następnie dotychczasowy wykładowca prawa rzymskiego, prof. Michail Andrejew, który też został kierownikiem katedry historii państwa i prawa. W 1951 r. ukazał się powielany skrypt wykładów prof. D. Angelowa, obejmujący historię bułgarskiego państwa i prawa do końca XIV stulecia⁶. Autor podjął pierwszą próbę systematycznego ujęcia dla celów dydaktycznych przeszłości bułgarskiego państwa i prawa w oparciu o metodę materializmu historycznego. Wobec niepokątej liczby monograficznych prac badawczych, opartych o założenia metodologii marksistowskiej, autor syntetycznego zarysu nie zawsze mógł osiągnąć rezultaty w pełni zadowalające. Warto podkreślić, że książka przeważnie poświęcona jest dziejom prawa (około 134 stron na 200 stron tekstu). Angelow przyjął w tym nowatorskim podręczniku, zapewne pod wpływem radzieckiego uczonego S. B. Juszkowa, periodyzację, która może wzbudzić pewne zastrzeżenia. Wyodrębnił bowiem w dziejach średniowiecznego państwa i prawa Bułgarii okres przedfeudalny (VIII—IX w.) oraz feudalny (X—XIV w.).

Inną periodyzację wprowadza wydana w 1954 r. przez Instytut Historii Bułgarskiej Akademii Nauk dwutomowa *Historia Bułgarii*. W dziele tym, którego współautorem jest prof. Angelow, odcinek średniowiecznych dziejów państwa bułgarskiego został podzielony na okres wczesnego feudalizmu (VIII do połowy X w.) i okres feudalny (od poł. X w. do XIV w.)⁷.

W 1959 r. ukazało się drugie wydanie podręcznika uniwersyteckiego historii bułgarskiego państwa i prawa. Wyszedł on spod pióra prof. Michaila Andrejewa i prof. Dimităra Angelowa. Podręcznik przeznaczony jest dla studentów prawa i historii. Angelow jest autorem rozdziałów traktujących o dziejach ustroju państwa, Andrejew natomiast opracował dzieje prawa. W napisanym przez Angelowa rozdziale, poświęconym przeglądowi źródeł historii bułgarskiego państwa i prawa, niektóre partie (o „Zakonie sudnym ludem” i o „Syntagmalach Mateja Włastara”) są pióra Andrejewa.

⁶ D. Angelow, *Istoriija na bălgarskata dărżawa i pravo*, Dărżawno Izdatelstwo „Nauka i Izkustwo”, Sofija 1951, s. 212.

⁷ *Istoriija na Bălgarija*, t. II, Sofija 1954.

Materiał zawarty w podręczniku podzielony został na 3 części, które (z wyjątkiem części pierwszej) dzielą się na działy poświęcone dziejom państwa oraz dziejom prawa. Te z kolei składają się z X rozdziałów, te zaś dzielą się na paragrafy. Część pierwsza, wstępna, omawia przedmiot historii bułgarskiego państwa i prawa jako dyscypliny naukowej, podaje periodyzację zastosowaną w podręczniku i przedstawia rozwój burżuazyjnej nauki historii bułgarskiego państwa i prawa (rozdz. I). Część ta zawiera również charakterystykę źródeł prawa (rozdz. II).

Przy podziale dziejów państwa i prawa na ziemi bułgarskiej na jednostki czasowe autorzy biorą pod uwagę: a) periodyzację bazy — odróżniając epokę feudalną (do 1878 r.), kapitalistyczną (do 9 IX 1944 r.) i socjalistyczną (od 9 IX 1944 r.) oraz b) fakt dwukrotnej utraty niepodległości przez Bułgarię w 1018 r. i 1396 r. Tak więc najpierw w ciągu 167 lat (tj. od 1018—1185 r.), a następnie w ciągu 482 lat (tj. od 1396—1878 r.) państwo bułgarskie nie istniało, a Bułgarzy znajdowali się pod obcym panowaniem. W okresie schyłkowym tureckiego panowania zaczyna się formować układ kapitalistyczny. Po wyzwoleniu Bułgarii od feudałów tureckich, w wyniku wojny rosyjsko-tureckiej z 1877—1878 r., zaczyna się rozwijać i utrwalać ustrój kapitalistyczny. Tak więc w epoce feudalizmu (bo podręcznik obejmuje jedynie czasy do 1878 r.) autorzy odróżniają następujące okresy: 1) pierwsze państwo bułgarskie (koniec VII w. — początek XI w., a ściślej 681—1018 r.), 2) zabór bizantyjski (1018—1185 r.), 3) drugie państwo bułgarskie (1185—1396 r.) i 4) zabór turecki (1396—1878 r.). Trzeba jednak stwierdzić, że w dalszych partiach podręcznika autorzy nie trzymają się ściśle tej periodyzacji. Tak np. w dziale I części drugiej prof. Angełow omawia powstanie państwa bułgarskiego (rozdz. I), jego ustrój społeczno-polityczny w VII i VIII w. (rozdz. II), po czym zajmuje się powstaniem stosunków feudalnych (VII—IX w.) i chrystianizacją kraju oraz wpływem jej na rozwój feudalizmu (rozdz. III), dalej przedstawia ustrój państwowy w IX—X w. (rozdz. IV), upadek Bułgarii i opanowanie jej przez Bizancjum (rozdz. V), ustrój gospodarczy, społeczny i polityczny oraz administracyjny drugiego państwa feudalnego (rozdz. VI) oraz upadek tego państwa (rozdz. VII).

Trudno uznać za słuszne zupełne prawie pominięcie w podręczniku organizacji cerkwi oraz stosunku cerkwi do państwa. Z przygodnej wzmianki dowiadujemy się tylko, że za cara Simeona (w 919 r.) proklamowano patriarchat bułgarski (s. 99, przyp. 1), nie ma natomiast mowy o tym, że patriarchat ten istniał do 1393 r. kiedy Turcy zajęli Tarnowo i zesłali ostatniego patriarchę, Ewtimija do Bułgarii południowej. Podręcznik podaje też, że w 1872 r. nastąpiło uniezależnienie cerkwi bułgarskiej od patriarchatu carogrodzkiego i utworzenie samodziel-

nej egzarchii bułgarskiej (s. 295 i 352). Wydaje się, że okoliczność, iż stanowisko i ustrój kościoła prawosławnego w Bułgarii znajdują się poza zainteresowaniem autorów książki, da się wytłumaczyć tym, że dawniej, już za czasów S. Bobczewa, istniał odrębny wykład dziejów prawa cerkiewnego, który w dużej mierze uwzględniał tę problematykę.

Dział II, pióra prof. Andrejewa, poświęcony jest dziejom prawa obowiązującego w pierwszym i drugim państwie bułgarskim. Takie całościowe omówienie prawa bez rozbicia na trzy wyróżnione przez autorów periody może budzić pewne zastrzeżenia. Wprawdzie uniknięto w ten sposób powtórzeń, wynikających z podziału na drobne odcinki chronologiczne, ale z drugiej strony odrębne przedstawienie historii prawa, w oderwaniu od partii poświęconych problematyce ustroju społeczno-gospodarczego⁸ oraz politycznego, w dużej mierze utrudnia ujawnienie wzajemnych związków występujących pomiędzy stosunkami społeczno-gospodarczymi, urządzeniami politycznymi a prawem i stawia jednocześnie pod znakiem zapytania właściwy sens metodologiczny wprowadzenia wspólnej periodyzacji dla dziejów ustroju i dziejów prawa. Przecież w gruncie rzeczy czytelnik otrzymuje podział materiału kłóący się z przyjętymi przez autorów kryteriami periodyzacyjnymi. Wystarczy wymienić tu tytuły rozdziałów działu drugiego, noszącego nazwę „Historia bułgarskiego prawa feudalnego”: „Rozwój prawa w feudalnej Bułgarii” (rozd. I), „Własność feudalna” (rozd. II), „Zobowiązania” (rozd. III), „Zdolność prawna i zdolność do działań prawnych” (rozd. IV), „Małżeństwo i stosunki prawa rodzinnego” (rozd. V), „Dziedziczenie” (rozd. VI), „Prawo karne” (rozd. VII) i „Proces” (rozd. VIII).

Zresztą kolejność przedstawienia różnych dziedzin prawa prywatnego (rozd. I—VI) musi budzić pewne zastrzeżenia natury dydaktycznej. Wydaje się, że właściwiej byłoby omówić najpierw zdolność prawną i zdolność do działań prawnych, następnie małżeństwo i stosunki prawa rodzinnego, własność i inne prawa rzeczowe, dziedziczenie, zobowiązania. Podręcznik bardzo obszernie omawia własność feudalną w średniowiecznej Bułgarii (jej powstanie i rozwój), zajmuje się własnością podzieloną, prawami chłopów do ziemi, obroną praw właściciela w drodze skargi rewindykacyjnej o zwrot ziemi i chłopów oraz obroną karnoprawną (s. 163—177). Niestety, pominięto tutaj milczeniem inne prawa rzeczowe.

Znacznie bardziej uzasadniona jest struktura części III, obejmującej okres feudalizmu tureckiego na ziemiach bułgarskich (1396—1878 r.).

⁸ Wiadomości z tej dziedziny są zresztą stanowczo zbyt obszerne jak na podręcznik historycznoprawny, a to naruszenie proporcji w układzie materiału wynikało chyba z przeznaczenia książki również i dla studiujących historię.

Tutaj — po przedstawieniu przez prof. Angelowa ustroju społeczno-gospodarczego i politycznego (dział I) — prof. Andrejew omawia prawo obowiązujące w tym okresie (dział II). Po krótkim scharakteryzowaniu prawa otomańskiego, a więc szariatu (jako zespołu norm opartych na postanowieniach Koranu) oraz tzw. kanunnametów (tj. wydawanych przez sułtanów norm regulujących ustrój państwowy, stosunki agrarne, życie gospodarcze, poszczególne dziedziny prawa cywilnego, karnego itd.) autor podkreśla wielką rolę bułgarskiego prawa zwyczajowego (rozdz. I), któremu poświęca następnie cztery rozdziały. Zajmuje się więc jego powstaniem i rozwojem (rozdz. IV), zwyczajowym prawem rodzinnym i spadkowym (rozdz. V), prawem zobowiązaniowym (rozdz. VI) oraz karnym i procesowym (rozdz. VII). W rozdziale II tego działu Andrejew omawia turecką własność feudalną, a w rozdziale następnym esnawy, tj. organizacje cechowe.

Autorzy syntezy podręcznikowej wyzyskali obficie dorobek bułgarskiej nauki historycznoprawnej⁹, poddając przy tym wnikliwej analizie krytycznej dotychczasowe ustalenia, oparli się też często na własnych pracach badawczych. Koncepcje ich rzucają nowe światło na dzieje państwa i prawa w Bułgarii. Są one na ogół przekonujące i przeważnie udokumentowane w pełni licznymi cytacjami źródłowymi. Autorzy biorą też pod uwagę paralelizm rozwoju instytucji prawnych niektórych ludów słowiańskich, posługując się dość chętnie (choć może zbyt rzadko) metodą porównawczą. Uwzględniają źródła ruskie, czeskie, serbskie, polickie i Słowian połabskich (por. np. s. 165, 197—198, 203, 209, 218, 223, 245—9, 253, 359).

Niektóre problemy omawiane są bardzo obszernie, niekiedy może nazbyt szczegółowo jak na podręcznik. Może to budzić zastrzeżenia ze względów dydaktycznych, ale z drugiej strony zwiększa to znaczenie omawianej książki dla badaczy praw słowiańskich. Znajomość historii prawa bułgarskiego była w Polsce znikoma. Świadczy o tym fakt, że autorzy polscy — z nielicznymi wyjątkami — prawie zupełnie nie uwzględniali dziejów tego prawa.

Jedną z najciekawszych części podręcznika jest rozdział poświęcony źródłom prawa (s. 17—52). Znajdujemy tu szereg nowych ujęć opartych przeważnie na własnych badaniach autorów omawianej pracy¹⁰. Wysu-

⁹ Wykaz wyzyskanej literatury obejmuje 275 pozycji, w tym 21 pióra autorów podręcznika. W rzeczywistości jednak wykaz ten nie zawiera wszystkich dzieł cytowanych w przypisach.

¹⁰ Należą tu przede wszystkim interesujące rozprawy prof. Andrejewa, *Kām wāprosa za proizchoda i sāsztnostta na Zakon Soudnyj Ludem*, Godisznik na Sofijskija Uniwersitet, Juridiceski fakultet, t. XLIX, 1957, s. 1 — 60; *Zakon Soudnyj Ludem — starobălgarski prawnen pametnik*, Prawna misāl, II (1958), z. 1; *Edin*

wają oni ważny dezyderat, a mianowicie zwracają uwagę na doniosłość podjęcia prac edytorskich, większość bowiem pomników prawnych (jak np. *Zakon Soudnyj Ludem* czy słowiański tekst *Eklogi*), choć od dawna poznanych i prawie w pełni wyzyskanych przez dotychczasowe piśmiennictwo, nie została wydana w sposób zadowalający, zgodnie z wymogami współczesnej nauki (s. 19). Doceniają też oni doniosłe znaczenie źródeł o charakterze folklorystycznym, jak baśnie, podania, pieśni ludowe i przysłowia. Dzięki krytycznej analizie można z nich wydobyć cenne wiadomości o bułgarskim prawie zwyczajowym, które w okresie niewoli tureckiej wyrażało się przeważnie w źródłach tego typu. Słusznie jednak prof. Angełow zaleca daleko idącą ostrożność przy ich ocenie, a przede wszystkim konieczność ustalenia, w jakiej mierze dane te są dawnej proveniencji i czy nie powstały w wyniku jakichś późniejszych przekształceń i nawarstwień. W tych przypadkach może być pomocna analogia z ustną twórczością ludową innych narodów, szczególnie zaś słowiańskich (s. 18).

Te postulaty badawcze podyktowane są przez okoliczność, że w długim okresie panowania tureckiego, kiedy rozwój bułgarskiego prawa stanowionego został gwałtownie zahamowany i kiedy zdobywcy narzucili ludności bułgarskiej obce całkowicie ustawodawstwo, sprzeczne z jej kulturą i tradycją oraz dotychczasowym rozwojem dziejowym prawa, ludność ta zachowała jednak przy wyraźnym lub milczącym uznaniu władz tureckich pewne publicznoprawne instytucje o charakterze samorządowym (jak gminy wiejskie, cechy) i swoje prawo zwyczajowe, które obowiązywało w niektórych dziedzinach. Istniało więc zwyczajowe prawo rodzinne, spadkowe, zobowiązaniowe i — w nieznacznym tylko zakresie — karne. Jest rzeczą nader charakterystyczną, że zupełnie nie było zwyczajowego prawa rzeczowego ani zwyczajowej reglamentacji własności ziemi, podstawy feudalizmu tureckiego. Podobnie bowiem, jak i w całym imperium otomańskim, tak i na ziemiach bułgarskich prawo rzeczowe normowane było przez *kanunnamety* sułtanów. Tureckie prawa określały ustrój administracyjny oraz organizację skarbowości, były też wyłącznym źródłem norm obowiązujących w razie popełnienia jakiegokolwiek ważniejszego przestępstwa.

Prawo zwyczajowe miało zatem ograniczoną sferę działania. Ale

nehrouczen prepis na Sintagma na Matej Wlastar, Izwestija na Prawnija institut pri BAN, 1955, z. 1 i 2. Warto dodać, że w podręczniku Andrejew polemizuje z H. F. Schmidem i I. Vašićą, którzy uważają *Zakon Soudnyj Ludem* za pomnik prawny nie starobułgarski, lecz wielkomorawski czy panoński. Wywody Andrejewa wydają się przekonywające, ale i tu odnosi się wrażenie, że tak szczegółowe rozważania analityczne (s. 26-30) kwalifikują się raczej do opracowania monograficznego niż do podręcznika dla studentów.

nawet i w tych dziedzinach, które pozostawione były unormowaniu zwyczajowoprawnemu, mogło być stosowane prawo szariatu lub pisane prawo tureckie, o ile sprawę rozpatrywał sąd turecki. Istniały jednak również uznane przez władze tureckie sądy bułgarskie (jak sądy starszych, kmiecie, cechowe, kościelne i in.), które w ramach przyznanych im kompetencji stosowały zwyczaje prawne ludności rdzennej.

Obowiązywanie w okresie niewoli tureckiej bułgarskiego prawa zwyczajowego stanowi jedno z najciekawszych zagadnień w dziedzinie badań nad przeszłością prawa bułgarskiego. Od dawna też — jak wiemy — budziło ono zainteresowanie uczonych. Także prof. Andrejew jest autorem kilku wartościowych rozpraw poświęconych problematyce tego prawa¹¹.

Oceniając znaczenie bułgarskiego prawa zwyczajowego słusznie podkreśla Andrejew, że dzięki sankcji władz tureckich było ono, tak jak i prawo otomańskie, częścią feudalnej nadbudowy. Było tolerowane przez tureckich feudałów, gdyż rozumieli oni, że w określonej dziedzinie życia prawnego nie można było zastąpić go przez inne prawo (np. mużulmański szariat nie mógł regulować stosunków rodzinnych i małżeńskich rdzennej ludności chrześcijańskiej) i że w gruncie rzeczy i ono dobrze służyło ich interesom klasowym.

W niektórych przypadkach ułatwiała ono na równi z prawem tureckim wyzysk ludu bułgarskiego przez bułgarskich bogaczy, lichwiarzy i kupców. Rolę taką spełniały np. zwyczajowe normy o lichwie, sprzedaży na pniu oraz niektóre zwyczaje karnoprawne. Z drugiej jednak strony nie wolno nie doceniać ważnych i pożytecznych jego funkcji w okresie długotrwałej niewoli tureckiej. Gmina wiejska była jedynym ogniwem życia narodowego i wolności. Skupiała ona chłopów i ułatwiała im przeciwstawianie się próbom asymilacji politycznej ze strony Turków. Tak doniosłą rolę mogła ona spełnić w poważnym stopniu właśnie dzięki temu, że organy lokalnego samorządu stosowały prawo zwyczajowe.

Autor zwraca też uwagę, że nie zawsze normy zwyczajowe były zakrzepłe i niezmiennie, w niektórych bowiem dziedzinach ulegały rozwojowi i przeobrażeniom wraz ze zmianami stosunków społeczno-gospodarczych, o czym świadczy głównie prawo zobowiązaniowe (rozwoj

¹¹ Wymienić tu można następujące prace M. M. Andrejewa, *Kām wāprosa za obiczajnoto prawo na Bālgarija prez wremeto na turskija feudalizam*, Godisznik na Sofijskija Uniwersitet, Juridiceski fakultet, t. LVII, 1945-1955, s. 55-95; *Dogowornoto obiczajno prawo w bālgarskite zemi prez poslednite desetiletija na turskoto igo i osobene sled Krimskata wojna 1853-1856 g.*, ibidem, s. 207-234; *Bālgarskoto obiczajno prawo o negowoto razwitiije prez poslednite desetiletija na turskoto igo*, Istoriceski Pregled, t. XII, 1956, z. 5, s. 58-71.

pisemny formy zawierania umów, powstanie nowych typów spółek (drużyn): ogrodniczych, żniwiarskich i stopniowe przekształcenie ich w przedsiębiorstwa kapitalistyczne). Ponieważ jednak turecki feudalizm nie sprzyjał rozwojowi gospodarczemu, nie należy przeceniać znaczenia tych zmian w prawie zwyczajowym, którego istotną cechą jest właśnie wybitny konserwatyzm i bezwład (s. 343—351).

Znajdujący się na końcu książki indeks nie spełnia, niestety, swego zadania, tj. nie ułatwia bynajmniej korzystania z niej. Hasła bowiem dobrane są dość dowolnie¹², nie wyczerpująco też wskazane są strony, na których dane zagadnienia są omawiane¹³. Autorom mógłby służyć za wzór, opracowany przez Monikę Senkowską, świetny indeks rzeczowy do syntetycznego ujęcia historii państwa i prawa Polski¹⁴.

Nie sposób ustosunkować się tutaj do wszystkich zagadnień poruszanych w tej ciekawej książce odznaczającej się szeregiem oryginalnych ujęć i rzucającej nowe światło na przeszłość państwa i prawa Bułgarii. Daje ona bez wątpienia znacznie więcej niż obiecuje samo jej podręcznikowe ujęcie. Toteż lektura tego wartościowego dzieła będzie zajmująca i pożyteczna dla czytelnika polskiego.

¹² Podane np. zostało hasło *Pótwysep Bałkański*, a pominięto hasła: *smärtno nakazanie*, chociaż kilkakrotnie mowa jest o karze śmierci (np. s. 226, 233 i 235), *pijene na kręczma* (wspomniane na s. 351 i 369).

¹³ Jako przykłady można wymienić hasła: *włast* (z odesłaniem tylko na s. 68), *zeleniczarstwo* (indeks wymienia jedynie s. 387, choć należało wskazać także s. 349).

¹⁴ *Historia państwa i prawa Polski do roku 1795*, pod redakcją J. Bardacha, t. II, Warszawa 1957, s. 495-539.

